

אתרוג בפסיפסים

ד"ר ענת אביטל, מנכ"לית "מטיילים עם ענת - Traveling" <http://anattour.co.il/>

האתרוג, *Citrus medica*, שייך לעצים מקבוצת ההדרים הנמנים עם משפחת הפיגמיים *Rutaceae*. שמו המדעי מעיד עליו שהגיע מארץ מדי, וסבורים שהאתרוג הגיע מהודו או ממזרח אסיה דרך פרס למערב יבשת אסיה. האתרוג הוא הראשון מבין מיני ההדר שהגיע למערב אסיה ואירופה ולאחר הפצתו וגידולו ביוון, איטליה וסביב אגן הים התיכון, הוא נעשה לאחד מהמינים החשובים באזורים אלו. מניחים שהעץ הובא לראשונה לישראל בידי שבי ציון מבבל במאות חמישית-שישית לפסה"נ. בתקופה זו הוא כבר מזוהה עם "פרי עץ הדר", אחד מארבעת המינים שמצווה ליטול אותם בחג הסוכות: "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן, פְּרֵי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים, וְעֵנָף עֵץ-עָבֹת, וְעֵרְבֵי-נָחַל; וּשְׂמַחְתֶּם, לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם--שִׁבְעַת יָמִים" (ויקרא כ"ג, מ).

איור 1: אתרוגים, מושב נחלים

על מי שנסך מים על רגליו: "שפעם אחת ניסך על רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהם" (ירו' סוכה, פ"ד, ה"ו, כ', ע"א), אולי מפני שמחירו היה הזול והפרי היה מצוי בידיהם. מאוחר יותר, לאחר חורבן הבית השני מסופר שהחכמים היו מעבירים זה אל זה אתרוגים: "מעשה ששלח לו ר' יוסי ברבי אתרוג גדול מציפורי ואמר זה בא בידי מקסרי..." (תוספתא דמאי, פ"ג, י"ז). מסיפור זה עולה שהחכמים נהגו להקפיד על אתרוגים מהודרים וגדולים במיוחד ושגידלו אתרוגים משובחים אלו בקיסריה.

אתרוג בעל מותן צר ('גרטל') נראה פעמים רבות בעיטורי התקופה. גם כיום גדלים אתרוגים בעלי מותן צר בצורה ספונטנית על העצים, באחוזים נמוכים, כ- 1-2% מכלל האתרוגים, ויהודים מקהילות מרוקו מעדיפים דוקא אותם לצרכי מצוות ארבעת המינים בחג הסוכות.

הפרי מוזכר בתלמוד בשמו אתרוג ובשמות נוספים: תרונגיאי, אתרוגא, אתרוגא: "כהדא תרונגיאי הוין מצפצפין תמן והוה רב נחמן בר יעקב ייב אתרוגא מתנה לבריה" (ירו' סוכה, פ"ג, ה"ה, ט"ז, ע"ב); "כל האומר אתרוגא תילתא ברמות רוחא או אתרוג כדקרויה רבנן או אתרוגא דאמרי אינשי" (בבלי נשים, קידושין, ע', א'). כינויים אלו שמקורם בשפה הפרסית או בסנסקריטית: 'תרונג', גם הם מעידים על מקום מוצאו הקדום. האתרוג מוזכר בדברי חז"ל בנושאים הלכתיים ומסחריים הקשורים בו, למשל בנוגע לזיהוי פרי 'עץ הדר' כאתרוג והלכות נטילת ארבעת המינים: "עץ שפריו הדר ועצו הדר אי זה זה אתרוג" (ירו' סוכה, פ"ג, ה"ה, י"ד, ב'). חז"ל ציינו את שכיחותו אפילו ברשות ילדים בחג הסוכות בזמן שבית המקדש היה קיים: "מיד תינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן" (ירו' סוכה, פ"ד, ה"ד, י"ט, ע"א). עוד מסופר על אירוע בו חוגגים בבית המקדש השליכו אתרוגיהם

איור 4: אתרוג, ארמון פסיפס הציפורים

איור 3: אתרוג גדול במרכז מדליון קוציץ, ארגוס, ווילה של הבזיר, תחילת מאה שישית, Villa of the Falconer, ארגוס, פלופנוס, יוון

איור 5: אתרוג, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקיה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 36)

איור 6: אתרוג, כנסיית אבו חוף (אר"ע באיכת אבו חדבה, 1980)

איור 7: אתרוגים, כנסיית המרטיר, בית שאן (רשות העתיקות)

איור 8: קערת פירות, בית כנסת בית אלפא

איור 10: המנורה הימנית וארבעת המינים, בית-כנסת ציפורי

איור 9: אתרוג חצוי, כנסיית בית-לויה

איור 2: אתרוג בעל 'מותן', מושב נחלים

איזכורים של האתרוג בספרות יוונית ורומית

הסופרים מן התקופות הקלאסיות הרבו לשבח את העץ ופריו. תאופרסטוס היה הראשון מבין הסופרים היווניים שהזכיר את המעלות הרפואיות של האתרוג ולימד דרכים לגידולו. גם סופרים רומיים תיארו את העץ, ופליניוס הזקן היה הראשון שכינה האתרוג בשם Citron, הוא שיבח את העץ ותיאר את תכונותיו הרפואיות כאנטידוט נגד רעלים. לדבריו, מבין שאר העצים מפרס, אין עץ נוסף המשובח והמומלץ מאוד ליבוא.

הופעות של אתרוג באמנות היהודית בתקופה הרומית

האתרוג מופיע באמנות היהודית של תקופת בית שני בגילופי אבן, פניו חרוצים, אך מותניו אינן מוצרות. אתרוגים עוצבו על מכסה ארון קבורה מאבן מקברי המלכים מהמאה הראשונה, על גמלון חזית מערת יהושפט מהמאה הראשונה ועל מטבע השנה הרביעית למלחמת היהודים ברומאים. אתרוגים צרי מותניים עוטרו רק לאחר חורבן הבית השני על מטבעות יהודיים, שם הם נראים בשילוב עם ארבעת המינים, למשל, על סלע בר כוכבא מן השנה הראשונה למלחמה וסלע מן השנה השנייה למלחמה. מעניין לציין שבתקופה זו גם באמנות שמוחץ לישראל נראים רק עיצובים של אתרוגים מפוספסים וללא מותן מוצר כלל.

עיצובים של אתרוגים בפסיפסים מהתקופה הביזנטית

בתקופה הביזנטית, כבר נראים באמנות אתרוגים עם מותניים צרים. עיצוב של אתרוג שמותניו צרות עוצב למשל, במסגרת של מדליוני קוציץ בפסיפס מ"הווילה של הפֶּזֶיר" מארגוס, יוון, המתוארך למחצית הראשונה של המאה השישית (איור 3).

מרבית התיאורים של אתרוגים בפסיפסים מארץ ישראל הם של פירות בעלי מותניים צרים. גידול אתרוגים על העצים נראה

רשימת 34 הפסיפסים בהם מופיע אתרוג בארץ ישראל

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	חמת טבריה
2			5	3	בית כנסת	ציפורי
3			6	2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס
4				3	בית כנסת	בית אלפא
5	יהודה	גליל	5	1	וילה/אחר	חולדה
6	נגב		6	3	בית כנסת	מעון-נירים
7	בקעה		4	1	בית כנסת	מעוז חיים
8			5	1	בית כנסת	עוספיה
9			6	2	בית כנסת	נערן
10	לא ידוע	גליל	6	3	וילה/אחר	טבריה, בית מרחץ
11	נוצרי	גליל	4	2	קפלה	בסול
12			6	2	כנסייה	כורסי
13				3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
14			ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, הכנסייה המרטיר
15			6	2	קפלה	שדה נחום
16	יהודה		5	1	כנסייה	בית חני
17					קפלה	מצדה
18				2	כנסייה	בית גוברין, מַחַת אל-אַרְדִי
19				3	כנסייה	בית לוייה
20						בית לחם, כנסיית המולד

האתרוג לעיתים משולב בקערה עם פירות נוספים, בהקשר למזון שהיה נהוג להגיש לאורחים כמנהג ה'קסניה', בבית הכנסת של בית אלפא מהמאה השישית לסה"נ (איור 8). אתרוג מיוחד בעיצובו הריאליסטי מעוטר על רצפתה של כנסיית בית לוייה, מסוף המאה הרביעית לסה"נ. אתרוג זה חצוי ונראים בו גרעיניו הנתונים בתוך מחצית הפרי והם מאורגנים בחוסר סדר אופייני. ייתכן שתיאור זה מתקשר לענף כלכלי-חקלאי מקומי לייצור של זרעים איכותיים לריבוי העץ (איור 9). באמנות בתי הכנסת היהודיים מעוצב האתרוג פעמים רבות בספין ארון הקודש, בצמוד למוטיבים יהודיים פולחניים, המנורה, המחתה ואגודת הלולב. במקרים אלו האתרוג מתואר בהקשר לתפקידו בארבעת המינים הניטלים בחג הסוכות, בבית הכנסת של ציפורי מהמאה החמישית לסה"נ (איור 10) ובבית הכנסת של חמת טבריה מהמאה הרביעית לסה"נ (איור 11).

אתרוגים ללא הצרה במוותניים שצורתם אובלית, מעוטרים לעיתים יותר רחוקות, והם משולבים על עץ בכנסיית דיר קלעה, מהמאה השישית לפסה"נ (איור 12), מאוכלסים במדליון גיאומטרי ברצפת הקפלה ממצדה, מהמאה החמישית לסה"נ (איור 13) ופעם אחת מעוצבים כאיור על חזית אמפורה, מאתר נחל שקמה, מהמאה השישית לסה"נ (איור 14).

סיכום

העיצובים הראשונים של האתרוגים באמנות נראים רק בתקופה הרומית. בתחילה עוצבו רק אתרוגים מפוספסים וללא מותניים מוצרים ('גרטל'), ובתקופה הביזנטית כבר ניכרים באמנות אתרוגים צרי מותן. מרבית התיאורים של האתרוג עוצבו במאות החמישית והשישית לסה"נ, במצג גדילה טבעי על העץ, מאוכלסים במדליונים או מוגשים על צלחת תקרובת לאורחים.

שכיחות הופעות האתרוג בפילוח מגזרי של הפסיפסים נוטה לטובת המגזר היהודי. האתרוג מתואר ב-50% מהפסיפסים היהודיים בהם אותרו תיאורים חקלאיים (9 מתוך סך של 18).

בעוד שהאתרוג מעוצב רק ב-33% מן הפסיפסים השומרונים (1 מתוך סך של 3) ובשכיחות נמוכה עוד יותר של 26% בפסיפסים הנוצריים (23 מתוך סך של 89). עובדות אלו מחזקות את הידוע על הקשר ההדוק והייחודי של הקהילה היהודית עם המוטיב בעל הערך הפולחני, המקושר ב-80% מן הפסיפסים היהודיים לארבעת המינים. בניגוד לכך, אתרוג משולב כאלמנט בעל ערך עיטורי וללא הקשר פולחני במבנים הנוצריים ובבית הכנסת השומרוני של בית שאן.

מקור התמונות:

כל התמונות צולמו על ידי מחברת המאמר, למעט התמונות בהן מצויין אחרת.

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
21					קפלה	ירושלים, אורפאוס, מוסררה
22			6	1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה
23				3	כנסייה	מדרס
24			7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט
25			5,6	3	כנסייה	קריות
26					קפלה	ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית
27		נגב וחוף דרומי	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
28			6	2	כנסייה	חצור-אשדוד (חורבת בניה)
29				3	וילה/אחר	נחל שקמה (בית קמה)
30			5,6	1	כנסייה	אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית
31		כרמל	4	2	כנסייה	שקמונה, כנסייה
32		שרון	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים
33		שומרון			כנסייה	דיר קלעה
34	שומרוני	גליל	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא (טקסטיל)

